

Ortadoğu'da Arap Baharı Süreci ve Libya İç Savaşı *

İskender KARAKAYA **
Mehmet Tunahan ÇELİK***

Öz

17 Aralık 2010'da Tunus'ta seyyar satıcılık yapan Muhammet Bouazizi'nin tezgâhının zabıta tarafından kaldırılması sonucunda intihar etmesiyle başlayan ve kısa süre içerisinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine yayılan bir toplumsal protesto ve isyan hareketleri Arap Baharı Olayları olarak isimlendirilmektedir. Toplumsal, ekonomik ve siyasi birçok alanda talepleri karşılanmayan bölge insanların otoriter yönetimlere karşı başlattığı protestolar, önceleri barışçıl şekilde başlamış fakat çeşitli terör örgütleri, iç ve dış müdahaleler ile şiddet olaylarına dönüşmüştür. Bu çalışmada "Arap Baharı süreci sonrası Libya'da yaşanan iç savaşın sadece iç etkenlerden kaynaklanmadığı, aynı zamanda Libya ve bölge ile ilgilenen; 'yerel, bölgesel ve küresel' güçlerin dahil olduğu uluslararası güç mücadelesi ile ortaya çıktığı öne sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Arap Baharı, Ortadoğu, Libya, Kaddafi, İç Savaş

The Arab Spring Process in The Middle East and The Civil War of Libya

Abstract

The social protest and rebellion movements that started when Muhammed Bouazizi, who was a peddler in Tunisia on December 17, 2010, committed suicide as a result of the removal of his counter by the police and spread to the Middle East and North African countries in a short time, are called the Arab Spring Events. The protests initiated by the people of the region, whose demands were not met in many social, economic, and political areas, against authoritarian governments, started peacefully before, but turned into violence by various terrorist organizations, internal and external interventions. In this study, "The civil war in Libya after the Arab Spring process was not only caused by internal factors, but also interested in Libya and the region; It is claimed that it emerged with the international power struggle involving "local, regional and global" powers.

Keywords

Arap Spring, Middle East, Libya, Kaddafi, Civil War

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

** İskender KARAKAYA (Dr. Öğr. Üyesi), Yozgat Üniversitesi, iskenderkarakaya@gmail.com ORCID: 0000-0002-6285-4568

*** Mehmet Tunahan ÇELİK (Yüksek Lisans Öğrencisi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, mehmettunahancelik93@gmail.com, 0000-0002-5831-2096

Atıf yapmak için / To cite this article: Karakaya, İ. & Çelik, M.T.(2021). Ortadoğu'da Arap Baharı Süreci ve Libya İç Savaşı. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 6(1): 175-192

GİRİŞ

İngilizler tarafından 20. yüzyılın başlarında ilk defa kullanılan “Ortadoğu” ifadesi daha sonra bütün dünya tarafından benimsenen bir kavram haline gelmiştir. Ancak, Ortadoğu kavramının hangi ülkeleri veya coğrafi bölgeleri kapsadığı konusunda değişik yorumlar yapılmıştır. “İkinci Dünya Savaşı”ndan sonra literatürde kullanımı yaygınlaşan “Orta Doğu” (Middle East; Moyen Orient; eş-Şarku’l-Evsat) kavramını ilk defa Amerikan deniz tarihçisi ve stratejisti Alfred Thayer Mahan (öl. 1914), 1902 yılında National Review’de yayınlanan “The Persian Gulf and International Relations” başlıklı yazısında, Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanmıştır. Yazısında, Basra Körfezi’nin stratejik önemi ile bölgede Alman İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya arasındaki nüfuz mücadelelerini anlatan *A. T. Mahan*, “Orta Doğu” (*Middle East*) kavramını jeostratejik içerikte ve Süveyş’ten Singapur’a kadar uzanan deniz yolunun bir bölümünü anlatan bir bölge için kullanmıştır’. Bu açıdan bakıldığında, tarihsel açıdan önemli bir yere sahip olan ve geçmişten günümüze birçok medeniyetin var olduğu Ortadoğu, çevresindeki medeniyetlerle etkileşim içinde bulunan, günümüzde bile sınırları, başlangıç ve bitiş noktalarının tartışma konusu olan bir bölgedir. Ancak bugün Arap Baharı olayları açısından düşünüldüğünde, Ortadoğu için kültürel, ekonomik ve siyasi açıdan bakıldığında Kuzey Afrika ve Arap Yarımadasını içine alacak bir coğrafi tanımlama yapmak yanlış olmayacaktır (Sağlam, 2014: 2; Cleveland, 2008; Mansfield, 2011).

Küresel siyasetin gelişimine bakıldığında, uluslararası sistemde yaşanan değişimler, devletlerin ve diğer uluslararası aktörlerin politikalarında farklılıklara neden olmaktadır. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Arap Coğrafyasında ortaya çıkan yeni aktörlerle başlayan değişimler, İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş ve özellikle 11 Eylül saldırılarıyla başlayan ve gelişen küresel terörizm ve onunla mücadele politikalarıyla devam etmiş, Ortadoğu’yu birçok açıdan etkilemiştir. Arap Coğrafyasında bulunan ülkeler, uzun zaman boyunca otoriter ama görece istikrarlı bir şekilde yönetilmiştir. Bu durum 17 Aralık 2010 tarihinde Tunus’ta iş bulamadığı için seyyar satıcılık yapan Muhammet Bouazizi isimli gencin zabıtalarca tezgâhına el konmasının ve tartaklanmasının ardından kendisini yakmasıyla başlayıp tüm Arap coğrafyasına yayılan ve adına Arap Baharı denilen toplumsal protestolar ve bununla beraber yerel, bölgesel ve küresel güçlerin olaylara dahil olması neticesinde değişmeye başlamıştır. Arap Baharı, temelde bölgede yaşayan halkın siyasi ve ekonomik sorunlarının ve taleplerinin dile getirildiği olaylar olarak ortaya çıksa da Ortadoğu’da başta askeri, güvenlik, ekonomik, siyasi ve insani açıdan birçok önemli gelişmeye neden olmuştur. 2010’da başlayan olaylar sonucunda, Tunus’ta 23 yıl yönetimde kalan diktatör Zeynel Abidin Bin Ali ülkesini terk etmiş, Mısır’da 30 yıl yönetimde kalan Hüsnü Mübarek ve Yemen’de 22 yıl ülkeyi yöneten Ali Abdullah Salih iktidardan indirilmiştir. Suriye’de başlayan iç savaş günümüzde uluslararası bir boyut kazanarak devam etmektedir. Libya’da ise 42 yıl boyunca iktidarda kalarak ülkeyi yöneten Muammer Kaddafi öldürülmüştür. Ancak Kaddafi’nin öldürülmesi ile Libya’da sorunlar bitmemiş, oluşan otorite boşluğunu değerlendirmek isteyen yerel aktörler arasında iç savaş başlamış ve bu durum uluslararası bir nitelik kazanarak özellikle Libya’ya yapılan NATO müdahalesi ile birlikte, bölgesel-küresel aktörlerin dahil olduğu bir sürece dönüşmüştür. Diğer yandan küresel güçler olarak nitelendirilebilecek Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya Federasyonu, kendileri açısından stratejik ve ekonomik anlamda önemli olan Libya konusuna müdahil olmuşlardır Birleşmiş Milletler ve NATO’nun müdahalesi ile birlikte Libya’daki çatışma ve kaos uluslararası bir mesele haline gelmiştir (Hinnebusch, 2015).

Bu çalışmada, Libya'da yaşanan iç savaş ve kaos ortamının sebebinin sadece iç etkenlerden kaynaklanmadığı, aynı zamanda Libya ve bölge ile ilgili çıkarları olan, yerel, bölgesel ve küresel güçlerin de dahil olduğu güç mücadelesinin, iç savaş yaşanmasında etkili olduğu argümanı ileri sürülmektedir. Makalenin birinci bölümünde, Arap Baharının nedenleri, etkilediği ülkeler ve sonuçları ele alınacaktır. İkinci bölümde ise Arap Baharının etkilerinin en sert hissedildiği ülkelerin başında gelen ve hala etkileri görülen Libya'nın tarihsel süreci ve iç savaşın gelişimi incelenecektir. Üçüncü bölümde ise, küresel ve bölgesel güçlerin Libya İç Savaşındaki politikaları ele alınacaktır.

ARAP BAHARI SÜRECİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞMELER

Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi, tarihsel açıdan önemli suyollarının geçtiği güzergâhların üzerinde olması ve özellikle son yüzyıl içerisinde kullanılan zengin yeraltı enerji kaynaklarını barındırması nedeniyle hegemon güçlerin egemenlik mücadelelerinin en önemli kritik noktalarından birisi olmuştur. Avrupa'da, Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan hammadde ihtiyacı sömürgeciliği doğurmuş ve uluslararası anlamda sömürge edinme yarışını ortaya çıkarmıştır. Hammadde ve yeraltı enerji kaynakları açısından zengin ülkelere yönelik hâkimiyet mücadelesi, politik ve gerektiğinde askeri müdahalelerin gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Ortadoğu, Birinci Dünya Savaşı manda ve himaye rejimlerinin görüldüğü, İngiltere ve Fransa'nın iki savaş arası dönemde hakim olduğu; İkinci Dünya Savaşı sonrası bu iki ülkenin yerini ABD ve SSCB rekabetinin aldığı bir coğrafya olmuştur. Ortadoğu'daki devletlerin bağımsızlık süreçleri ve yaşanan devrimler bir yandan geleneksel rejimlerle, Nasırcılık ve Baas gibi ideolojilerin çatışmasını doğurmuş diğer yandan İsrail'in ortaya çıkması ve yaşanan dört Arap-İsrail Savaşı bölgede hala devam eden sorunlara yol açmıştır. ABD ve SSCB'nin Soğuk Savaş'ta mücadele alanlarından birisi olan Ortadoğu bu açıdan bu iki devletin etkisinin hissedildiği diğer taraftan mezhepsel (Sünni-Şii) diğer taraftan etnik (Türk-Fars-Arap) rekabetin görüldüğü bir coğrafya olarak karşımıza çıkmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile sorunların devam ettiği ve Soğuk Savaş'ın mirasının tek adam yönetimleri ile sonrasına taşındığı Ortadoğu Coğrafyası bu açıdan Arap Baharı Süreci ile bir kırılma yaşamıştır (Hinnebusch, 2015: 272-292).

Fouad Ajami'ye göre de Arap Baharı, kronolojik olarak Arap tarihinde Ortadoğu bölgesinde gerçekleşen üçüncü büyük hareketlenmedir. İlk olarak 1800'lerin sonunda yazarlar avukatlar, milletvekilleri ve Hıristiyan entelektüeller önderliğinde Arapların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başlattıkları isyan hareketidir. İkincisi 1950'lerde başlayan Mısır'da Cemal Abdünnasır, Tunus'ta Habib Burgiba ve Suriye'de ve Irak'ta ilk nesil Baas liderlerinin önderliğinde gerçekleşen Arap milliyetçisi hareketlerdir. Üçüncü olarak ise Tunuslu seyyar satıcı Muhammed Buazizi'nin başlatmış olduğu halkın ekseninde gerçekleşen isyan hareketidir. Fouad Ajami, Arap Baharı süreci ile ilgili belirttiği üçüncü büyük ayaklanmayı diğer iki olaydan ayıran farkları, “tepeden inme bir hareket olarak değil, geniş halk kitlelerinin çoğu açıdan daha iyi bir yaşama sahip olmak için başlattıkları üst-yapıyı zorlayıcı hareketler olması, daha geniş kitlelere yayılması ve demokrasi mücadeleleri gibi daha yasal açıdan ilerlemeleri” şeklinde açıklamıştır (Ajami, 2012: 64-65).

Arap Baharı yukarıdaki tespitler ışığında birçok ülkede önemli sonuçlara yol açmıştır. Ancak olayların nedenleri, etkilediği ülkeler ve sonuçlarına bakmak konuyu anlamak bakımından faydalı olacaktır.

Arap Baharı'nın Nedenleri

Arap Baharı Tunus'ta Muhammed Buazizi'nin intihar etmesi ile başlamış ve sonrasında olaylar Tunus başta olmak üzere Libya, Mısır, Suriye gibi birçok ülkeye yayılmıştır. Ancak olayların “siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel, tarihsel” birçok nedeni olduğu öne sürülmektedir. Arap dünyasının sahip olduğu “yoğun işsizlik, kitlesel yoksulluk, siyasi yozlaşma, otoriter yönetimlere bağlı olarak demokrasi eksikliği, enflasyon, usulsüzlükler ve kötü yaşam koşulları” Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde birbirini etkileyerek olayların yayılmasını tetiklemiştir (Dede, 2011: 23-24).

Ekonomik sebepler açısından birincisi, bu bölgedeki ülkelerde petrol gelirlerinden ele edilen zenginliğin, halklara eşit bir şekilde sunulmaması ve gelir dağılımı sorunları olarak ortaya konabilir. Protestoların yaşandığı ülkelerden bazılarının OPEC üyesi olmaları sebebiyle petrol fiyatları üzerinde belirleyici etkileri bulunmaktadır. 1979 petrol kriziyle beraber dünya siyasetinde yaşanan olaylar petrol fiyatlarında artışlara neden olmuştur. Bu ülkelerin birçoğu petrol ihraç ederek gelir elde etmişler, ancak gelirlerin büyük çoğunluğu belirli bir kesimde toplandığı için gelir dağılımında yaşanan adaletsizlikler, huzursuzlukları ve memnuniyetsizlikleri arttıran sebeplerden birisi olmuştur (Buzkırın & Kutbay, 2013: 150). İkincisi, yaşanan gelir adaletsizliği sorunu ile bağlantılı olarak halkların yaşam standartlarının düşmesi ve söz konusu ülkelerin refah devletinin gereklerini yerine getiremeyip hatta bu politikalarından uzaklaşmalarını söylemek mümkündür. Üçüncüsü, olayların yaşandığı neredeyse tüm Arap ülkelerinde eğitilmiş gençlerin yaşadığı işsizlik sorunu karşımıza çıkmaktadır. Üniversite mezunu olan ancak işsiz kalmış ve gelecekte ümidini yitirmiş genç nüfus, teknolojinin ve dolayısıyla sosyal medyanın etkisiyle dünya gelişmelerinden haberdar olarak baskıcı rejimlere karşı büyüyen tepkilerini önce bu olanaklar sayesinde sosyal medya üzerinden sonra meydanlara inerek protestoların başlangıç noktası olarak Arap Baharının temel aktörü olmuşlardır (Akbaş, 2012: 54). Dördüncüsü, bu ülkelerde özel sektörün yaygın/güçlü olmaması sebebiyle uluslararası piyasalara uyum sağlayabilecek bir rekabet ortamının oluşmaması ve otoriter yönetimlerin yarattığı kısıtlı yapıların etkisiyle, ekonomiye büyük etkisi olan ticaret ve üretimin gereken noktalara ulaşamamasının ülkelerin kalkınma oranlarının gereken seviyelerin altında kalmasını sağlamıştır. Son olarak, Arap Baharı öncesi ülkelerin genel sorunu olan yüksek enflasyonun, hâlihazırda yoksulluk içerisinde yaşayan halk için sorunları arttıracak bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siyasi nedenler açısından bakılacak olursa, karşımıza çıkan birinci konu otoriter yönetimler ve demokrasi eksikliğidir. Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da bulunan ülkelerde, otoriter rejimlerin yoğunlukta olması sebebiyle bölge halkları, geçmişten gelen baskıcı bir otoriter gücün buyruğu altında yaşamıştır. Hâlihazırda bulunan ekonomik sorunların etkisinde olan halk, ne zaman sorunlarını ülkeyi yöneten otoriter yönetimlere karşı söylemek istese baskı ve şiddetle karşılaşmıştır. Demokrasinin dünyada ön planda olması ve yayılmasının aksine Arap Ortadoğu'su bu konuya dahil olmayan belki de tek büyük coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun temel sebebi, bölgenin uzun bir süre sömürge idaresi altında kalması ve aile bağlarının bu coğrafyadaki toplumlarda güçlü olması sebebiyle otoriter rejimlerin güç kazanmasıdır. Bunun dışında sanayileşme sorunu, petrol gelirleri artmasına rağmen tarımsal altyapının daha yaygın olması, yöneticilerin dinsel unsurları kullanmaları ve kendi çıkarları için sorun teşkil etmedikçe, Batılı devletlerin bu coğrafyada demokrasi taleplerine kulaklarını tıkamaları, otoriter yönetimleri güçlendiren nedenlerden birkaçı olmuştur (Yılmaz, 2011). Baskıcı rejimlerin yarattığı bir başka sorun ise, insanların; düşünce, basın, örgütlenme gibi temel hak ve özgürlüklerinden yararlanamamaları sorunları olmuştur. İkinci bir neden olarak, bu

coğrafyada bulunan ülkelerde yaşanan siyasi yozlaşma da olayların başlamasında etkin bir rol oynamıştır. Halk, kendi yaşam standartları düşerken yöneticilerin ve üst kesimi oluşturanların zenginleştiğini görmüş ve tepkiler ortaya çıkmıştır. Üçüncü neden ise ülkelerdeki kamu kurumlarının kalitesiz ve işleyiş açısından sorunlu olması ayrıca kamu kurumlarının belirli grupların himayesinde olmasıdır (Hinnebusch, 2015).

Teknolojinin yaygınlaşması ve küreselleşmenin etkileri Arap Baharı'nın bir başka nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşme süreci Ortadoğu'nun dünya ile her açıdan entegre olmasını sağlamıştır. Bu süreçle beraber iletişim ve haberleşme konularında bölgede yaşanan devrimsel gelişmeler, demokratik talepleri arttırmıştır. Küreselleşme, bireysel ve toplumsal yaşamı değiştirerek özgürlük isteğini arttırmış, otoriter rejimlere karşı daha sert karşı çıkan bir halk tabakasını oluşturmaya başlamıştır. Ortadoğu coğrafyasındaki ülkeler küreselleşme ile birlikte; sivil toplum örgütlerinin rolünün önemine ve sivil hareketlere tanıklık ederek toplumsal hayatlarında değişim sürecini yaşamıştır. Teknolojik yaygınlaşma ve kullanımının artması başka bir neden olarak karşımıza çıkmıştır. Bu konuda temel aktör sosyal medya olmuştur. Sosyal medya ile yönetim karşıtı hareketler etkisini çok hızlı bir şekilde arttırmış, bireyleri halk hareketi konusunda örgütlemeye aracı rol oynamış ve olayları küçük bir hareketten toplumsal harekete çevirerek baskıcı rejimlere sorunlar yaratmış ve hatta bazılarının sonunu getiren olayların temeli olmuştur (Szajkowski, 2011: 429).

Arap Baharı'nın Etkilediği Ülkeler ve Olayların Başlangıcı

Tunus'ta başlayan Arap Baharı, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki ülkeler üzerinde etkili olmuştur. Arap Baharı sürecinde Tunus, Libya, Mısır, Yemen ve Suriye'de yönetim değişiklikleri, iç savaş ve kaoslar yaşanmıştır. Bahreyn'de otoriter yönetim karşıtı protestolar gerçekleşmiş ancak yönetim tarafından olayların büyümesi engellenmiştir. Suudi Arabistan, Fas, Ürdün, Irak, İran, Kuveyt, Sudan, Moritanya, Umman, Cezayir ve Lübnan'da diğer ülkelerde gerçekleşen hareketlerden etkilenilerek yönetim karşıtı protestolar gerçekleşse de yönetim değişiklikleri ve iç savaş gibi büyük etki yaratan sonuçlarla karşı karşıya kalınmamıştır. Makalenin bu bölümünde Arap Baharını yoğun bir şekilde yaşamış ülkelerin süreçleri hakkında kısa bir inceleme yapılacaktır.

Olayların başlangıç noktası olan Tunus'ta Arap Baharı öncesi dönemde, işsizlik ve ekonomik sorunlarla beraber devletin ekonomi politikaları halk tarafından hâlihazırda protesto edilmekteydi. Muhammed Buazizi'nin intiharının ardından Tunus halkı yaşanan yoğun duygularla beraber, işsizlik, yoksulluk ve siyasi sorunları protesto etmek amacıyla sokağa dökülmüş ve tüm ülkeye yayılan protestolarda çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Zeynel Abidin Bin Ali, demokratikleşme vaatlerinde bulunsa da halk baskısı ve Tunus ordusunun zorlamasıyla, 14 Ocak 2011 tarihinde ülkeden ayrılıp Suudi Arabistan'a sığınmıştır (Hinnebusch, 2015).

Mısır'da ise 2011 yılının ilk aylarında halk hareketlerinin başladığı görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ve Batı ülkeler ile ilişkilerinin de etkisiyle otuz yılı aşkın yönetimde kalan Hüsnü Mübarek'e birçok konuda halkın tepkisi bulunmaktaydı. Halk çoğunlukla fakirken Mübarek'in yakınları, iş adamları, devlet görevlileri hatta ordu mensuplarının zengin olması, muhalefetin baskı altında tutulması gibi sebepler tepkilerin temel sebepleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal medya kullanımının yoğun ve etkisinin önemli olduğu ülkede halk kısa süre içinde organize olabilmiş ve sokaklara dökülmüştür. Arap Baharının hem Mısır'da hem de tarihsel anlamda simgesi haline gelen Tahrir Meydanı, örgütlenen halk için önemli bir toplanma alanı olmuştur. Mübarek

yönetimi, protestoların artmasıyla güvenlik tedbirleri alarak sorunları çözmek isteyince şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Ordunun halka karşı güç kullanmaması ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de Mısır ordusuna bu yönde destek vermesi sonucu Mübarek rejimi bu duruma fazla karşı koyamamış ve 11 Şubat tarihinde istifa etmiştir (Hinnebusch, 2015).

Olayların iktidar değişikliğine sebep olduğu bir başka ülke olan Yemen'de, Güney ve Kuzey Yemen'in birleşmesiyle tek bir ülke haline gelmişse de sorunlar tam anlamıyla çözülememiş ayrıca muhalif hareketler varlığını sürdürmüştür. Tunus ve Mısır'da yaşanan olayların etkisi kısa sürede Yemen'e sıçramıştır. Ülke çapında gerçekleşen kalabalık protestoların ardından Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'in istifa etmesi kaçınılmaz olmuştur (Hinnebusch, 2015).

Arap Baharı etkisiyle diğer ülkelerde rejim değişikliklerinin yaşandığının görülmesi, uzun süredir kronik sorunlarla ve baskıyla iç içe yaşayan Suriye muhaliflerini harekete geçirmiştir. Ülkenin her yerinde halk yönetime karşı protestolar düzenlemiş ve bir noktadan sonra silahlanarak isyan etmişlerdir. Devlet yönetiminin de bu duruma karşı güç kullanması olayları geri dönülemez bir hale getirmiş ve sonunda ülkede iç savaş başlamıştır. Bu gelişmelerin ardından korku içerisindeki yüz binlerce Suriyeli, kitleler halinde, başta Türkiye olmak üzere, komşu ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır (Hinnebusch, 2015).

Arap Baharı'nın Sonuçları

Uzun yıllar iktidarda kalan otoriter rejimlerin ve liderlerin devrilerek değişmesi bir nevi, var olan düzenin yıkılıp yeni bir düzenin inşa edilmesi çabalarını ortaya çıkarmıştır. Düzenin yeniden kurulması çabaları Arap Baharının etkilerinin hissedildiği ülkelerde arzulanan sonuçları ortaya çıkarmadığı gibi, kaos halinin ve çatışmanın da giderek arttığı görülmüştür. Bazı ülkelerde otoriter liderlerin iktidardan düşürülemediği veya rejim değişiminin yaşanmadığı, ancak siyasal güçlerinin ve egemen otoritelerinin belirli oranlarda yitirildiği görülmüş, Suriye örneğinde olduğu gibi uluslararası açıdan yerel, bölgesel ve küresel güçlerin dahil olduğu bir mesele haline de gelmiştir. Arap Baharının ortaya çıkardığı sonuçlar birkaç açıdan ele alınabilir.

Bahsedilecek birinci konu, bu süreçte Arap Baharını yoğun olarak yaşayan ülkelerin ortak sorunu olarak karşımıza çıkan istikrarsızlıklar, iç savaş veya otorite eksikliği gibi sorunlardır. Ancak, Arap Baharı süreci bu sorunları tek nedeni değildir. Ülkelerin toplumsal ve siyasal yapıları, çoğu ülkenin demokrasi veya özgürlük gibi konularda yeterli tecrübeye sahip olmayışı ve büyük güçlerin bölgedeki etkilerinin de önemli rolü olduğu unutulmamalıdır. Libya'da Kaddafi'nin iktidarı kaybetmesi, seçimlerin yapılması bazı sonuçlar ortaya çıkarmış olsa da, daha sonra yaşanan ve hala devam eden kaos ve iç savaş, ülkede uzun süre etkili olmuştur. Yemen'deki süreç ise iç savaş ve kaosun bir diğer örneği olarak karşımıza çıkmıştır. Seçimle yönetime gelen Cumhurbaşkanı Hadi, yaşanan olaylar sonucunda ülkeyi terk etmiş, sorun ülke sınırlarını aşarak, diğer bölge ülkeleri olan Suudi Arabistan ve İran'ın olaylara müdahil olmasıyla beraber uluslararası boyuta ulaşmıştır. Suriye, Arap Baharı sürecinde diğer ülkelere nazaran farklı gelişmelerin yaşandığı bir ülke olmuştur. Suriye'de Esad rejimi iktidarını korumuş ancak Suriye'nin büyük bir kısmında elindeki devlet otoritesini kaybetmiş ülkede IŞİD ve YPG/PYD unsurları ile diğer örgütler uzun süre bölgesel hakimiyet kurmuştur. IŞİD'in toprak hakimiyeti sona erdirilse de, Esad rejimi Suriye'nin tamamında denetimi henüz sağlayamamıştır. Bir başka ifadeyle, ülkede, iç savaş ve kaosun devam

ettiği söylenebilir. Bahreyn ise Arap Baharından olumsuz etkilenen bir başka ülkedir. Arap Baharı sürecinde ülkede protestolar başlamışken, ülkedeki iktidarın, sürecin başında aldığı tedbirler ve Körfez İşbirliği Konseyi askerlerinin müdahale etmesiyle kaos durumu başlamadan sona ermiştir. Ülkede halkın temel isteklerinin başında gelen demokrasi talebi ise gerçekleşmemiştir (Özşahin ve Batır, 2019).

İkinci olarak incelenmesi gereken sonuç “göç ve mülteci” konusudur. Mültecilerin yaşadıkları zorluklar ve mültecilerin gittikleri ülkelerde yaşanan ekonomik ve toplumsal sorunlar krizler yaratmıştır. Arap Baharı sürecinde özellikle Suriye’de yaşanan olaylarla beraber milyonlarca insan ülkesini terk ederek başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Mültecilerin genel olarak yaşadığı sorunlar; eğitim, beslenme sorunları, sağlık sorunları, insani yaşama şartlarının altında hayatlarını sürdürme çabaları gibi insan hayatını ilgilendiren önemli konulardır. Bu sorunlar, küresel güçler tarafından göçe maruz kalan çevre ülkelerin sorunu haline getirilmiş ve o ülkelerde, Türkiye’de de görüldüğü üzere, ekonomik anlamda bu ülkeleri olumsuz etkilemiştir (Özşahin ve Batır, 2019).

ARAP BAHARI SÜRECİNDE LIBYA’DA YAŞANAN GELİŞMELER

Arap Baharı Öncesi Libya’daki Gelişmeler

Libya, Kuzey Afrika’nın Akdeniz kıyısında bulunan, petrol ve doğalgaz rezervleri açısından zengin topraklar üzerinde olan, topraklarının çoğunluğu çöllerle kaplı ve yüzölçümü bakımından sadece Kuzey Afrika’nın değil Afrika’nın genelinde de en büyük ülkelerden biridir. 15 Ağustos 1551 tarihinde Trablusgarp, Kanuni Sultan Süleyman tarafından görevlendirilen Kaptan-ı Derya Sinan Paşa tarafından alınarak Osmanlı toprağı olmuş sonradan ayrı bir bölge statüsü verilerek yönetilmiştir. Osmanlı sonrası İtalya, sömürgecilik yarışında kendisine yakın hedef olarak gördüğü Libya’ya yönelmiş ve 1911 yılında bu ülkeyi işgal etmeye başlamıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu desteği sayesinde güçlenerek ayaklanan yerel halk yaklaşık bir yıl boyunca İtalyan işgaline karşı direnmiştir. Fakat direniş başarıyla sonuçlanamamış ve Osmanlı yönetimi, 1912 yılında imzalanan Uşi(Ouchy) Anlaşması ile bölgeyi İtalyanların hâkimiyetine bırakmak zorunda kalmıştır. Ancak İtalyanların bölgede yaşadığı sorunlar devam etmiş özellikle Ömer Muhtar’ın liderliğinde kayda değer direniş eylemleri yaşanmıştır. Tarihe geçen bu direniş, Ömer Muhtar’ın yakalanarak idam edilmesiyle son bulmuş, İtalya ancak bu tarihten sonra ülkeye hâkim olabilmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında İtalyan işgalinden kurtulan ülke, belirli bir süre İngiliz egemenliğinde kaldıktan sonra 24 Aralık 1951 tarihinde bağımsızlığını kazanmış ve Birleşmiş Milletler aracılığıyla bağımsızlığına ulaşan ilk ülke olarak tarihe geçmiştir. Senusi tarikatından Şeyh Muhammed İdris, ülkenin kralı olmuştur. Ülkede 1959 yılında bulunan petrol ile birlikte ekonomik ve siyasî yaşam değişmeye başlamıştır. Petrol gelirleri o dönemki hükümetin elini ekonomik anlamda güçlendirirken, ülkede mali kaynakların Kral İdris’in ve çevresindekilerin eline geçmesi halk arasında sorunlara neden olmuştur. Ayrıca İsrail’e karşı Arap coğrafyasında yürütülen milliyetçilik propagandaları da bu sorunları arttırmıştır (Schiller, 2009). 01 Eylül 1969 tarihinde, Kral İdris, Türkiye’de kaplıca tedavisi gördüğü esnada Muammer Kaddafi’nin de içinde olduğu bir grup subay kansız bir darbe ile yönetim ele geçirmiş ve Muammer Kaddafi, darbenin lideri olarak ülke yönetimini ele geçirmiştir.

Muammer Kaddafi'nin Arap sosyalizmi ve Arap ulusçuluğu temelli ideoloji sahibi Mısır devlet başkanı Cemal Abdul Nasır’a hayranlık duyduğu bilinmektedir. Darbeden sonra Devrim Komuta Konseyi Başkanlığı’nda başbakanlık görevini üstlenerek yönetime gelmiş aynı yıl Libya’nın “Özgür bir Arap demokratik cumhuriyet” olduğunu açıklayan

yeni bir anayasa oluşturmuştur. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin ülkedeki askerî üslerini kapatmıştır. Kaddafi, Üçüncü Evrensel Teori adını verdiği ve kendi düşüncesiyle İslamiyet ile Sosyalizmi sentezleyen bir ideolojiyi ortaya sunmuştur. 15 Nisan 1973 tarihinde "Zawara Beyanı" adı altında yaptığı açıklaması ile ideolojisini netleştirmiştir. İslam sosyalizmi olarak adlandırdığı felsefesini "Yeşil Kitap" adı altında açıklayarak yönetimde kaldığı uzun süre boyunca bu felsefesini uygulamıştır. Kaddafi dönemine bakıldığında, Libya'nın büyük bir ekonomik zenginlik içerisinde olduğu bilinmektedir. Kaddafi, Libya petrolleri üzerinde hakkı bulunan yabancı şirketlere yönelik politikalarıyla şirketlerin hisselerinin büyük kısmını alarak petrolü millileştirmiştir. Bu durum petrol gelirin büyük kısmının Libya'ya kalmasını sağlamıştır. Libya o dönem hem Afrika'da hem de tüm dünyada en borçsuz ülke konumuna erişerek tarihi bir başarı göstermiştir. Bu dönemde önemli olan başka bir konu ise uluslararası terörizme verilen destektir. Kaddafi'ye göre terörizme verilen destek, emperyalizmle karşı durmanın ve dünya devrimini gerçekleştirmenin bir yöntemi olmuştur. Libya'da eğitim kampları kurulmuş ve militanlara eğitim verilmiştir. 1980'de Libya'nın Çad'ı işgali sonrası Amerika Birleşik Devletleri Libya'ya askeri müdahale gerçekleştirmiş, Kaddafi ise buna karşılık Avrupa ve Arap ülkelerinde, Amerikan vatandaşlarına ve elçiliklerine yönelik terör saldırıları organize ederek iki ülke arasındaki sorunları arttırmıştır. 5 Nisan 1986'da Batı Berlin'de Amerikan askerlerine yönelik La Belle Disco Saldırısı gerçekleştirilmiştir (Aznar, 2006). Libya, El-Kaide terör örgütüyle olan bağlantısı ve yaptığı yardımlarla alakalı da suçlanmıştır.

Arap Baharı Sürecinde Libya'da Yaşananlar ve Libya İç Savaşı

Libya'da Olayların Başlangıcı ve Kaddafi'nin Düşüşü

Tunus ve Mısır'da yaşanan halk hareketlerinin etkisiyle Şubat 2011'de Libya'da da muhalif güçler Kaddafi rejimine başkaldırmıştır. Libya'da ayaklanmanın başladığı Bingazi şehri, Kaddafi'nin devirdiği Kral İdris'in idare merkezi ve en güçlü muhalif şehir olması bakımından önemlidir. Yaşanan bu muhalefet isyanı tüm dünyaya medya tarafından halk isyanı olarak yayınlanarak ulaştırılmıştır. Sosyal ve yazılı medya, Libya'ya yapılan dış müdahalenin gerçekleşmesi açısından uluslararası toplumu ikna edici bir çalışma gerçekleştirmiştir. Gerçekleşen ilk ayaklanmaların sebebi, 15 Şubat 2011 tarihinde Arap Baharı'na destek veren ve Kaddafi rejimine karşı olmasıyla tanınan Avukat Fethi Terbil'in tutuklanmasıdır. Fethi Terbil talep edildiği üzere serbest bırakılsa da ayaklanmalar devam etmiştir. 17 Şubat 2011 günü Medyanın halka o günü 1996 Ebu Selim Cezaevi katliamının yıl dönümü olarak tanıtması sebebiyle tarihe geçecek şekilde halkın öfke günü olarak ilan edilmiştir. Ancak gerçekte Bingazi Hapishane Katliamı'nın 15. yıl dönümünün haziran ayına denk geliyor oluşu bile sorgulanmadan Kaddafi muhalifleri meydana çıkmıştır. Bu olayla birlikte Libya'nın Arap Baharı başlamıştır. Bingazi'de başlayan isyanın medya sayesinde kısa sürede tüm dünyaya yayılması kolay olmuştur. Ayaklanmanın ardından, olayların başlangıç noktası Bingazi ve bazı şehirleri ele geçiren muhaliflere karşı Kaddafi, devlet kuvvetleri vasıtasıyla sert karşılık vermiş ve ülkede bir nevi iç savaş başlamıştır. Muammer Kaddafi isyancılara karşı sert müdahalenin dışında doğudaki muhaliflere müzakere masasına oturmaları için iki hafta vermesine rağmen muhalifler bu öneriyi reddetmişlerdir. Buna rağmen Kaddafi, tanınan ve halk tarafından sevilen insanları araya sokarak muhalifler ile diyalog kurmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Libya'da Kaddafi'nin halkı üzerine kullandığı silahlı güç yaşam hakkına karşı bir suç olarak değerlendirilmiş ve Birleşmiş Milletlerin tedbir almasına

neden olmuştur 17 Mart 2011'de New York şehrinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi toplanarak Libya'nın hava sahasını kapattığını açıklamıştır. Ardından 19 Mart tarihinde Paris Zirvesinde alınan karar onaylanmıştır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi bir operasyon kararı vermeden Fransa, “Şafak Yürüyüşü” operasyonu ile Bingazi yakınlarındaki Kaddafi'nin emrinde bulunan tankları vurmuştur. Fransa uçaklarının ana hedefleri Kaddafi'ye bağlı askeri güçler olmasına rağmen anayolları, camileri ve köprüleri de zarar vermiştir. NATO'ya bağlı olan güçlerin gerçekleştirdiği bu müdahalede çok sayıda sivil hayatını kaybetmiştir. Sivillerin evlerinin planlı hedef alındığı iddialarına karşılık NATO, sivillerin hedef sapması nedeniyle yanlışlıkla vurulduğunu açıklamıştır. 29 Mart tarihinde ise Hillary Clinton'ın daveti ile Libya'daki müdahalenin Kaddafi gidene kadar devam etmesi için dünya liderleri Londra'da toplanmıştır. Bu sırada Kaddafi güçlerinin isyancılar karşısında bölgeleri geri almaya başlamasının bu toplantının yapılmasında etkisi büyüktür. 1 Nisan tarihinde, Kaddafi'nin oğlu Seyfüislam, İngiliz yetkilileri ile gizli görüşme yapma amacıyla Londra'ya gitmiş, Libya yetkililerinin batı ile müzakere istediklerini belirtse de Batı bunu kabul etmemiştir. Tarihler 8 Haziran gününü gösterdiğinde Muammer Kaddafi'nin yaşadığı yerin bombalanması sonucu, küçük oğlu ve üç torunu hayatını kaybetmiştir. 23 Ağustos günü muhalifler NATO'nun büyük desteği sonucu Trablus'u kontrol altına almışlardır. Kaddafi, yaklaşık iki ay sonra 20 Ekim günü doğduğu yer olan Sirte'de Ulusal Geçiş Konseyi tarafından yakalanmış ve linç edilerek öldürülmüştür. Kaddafi'nin ölümü, muhalifler tarafından sevinç ile karşılanmıştır ancak Kaddafi'yi destekleyenlerin çoğu ise ülkeyi terk etmişlerdir (Saidakhmedova, 2019).

Kaddafi Sonrası Libya'da gelişmeler ve İç Savaş

Kaddafi'nin ölümü sonrası hem ülke için hem de Kaddafi karşıtı olan ve Batı destekli muhaliflerin ortak bir çatıda bulunduğu Ulusal Geçiş Konseyi için yeni bir dönem başlamıştır. Geçici hükümet, Temmuz 2012 tarihinde seçim karar almış ve bu sürecin rahat bir şekilde geçilmesi beklenirken gerçekte yaşananlar bu şekilde olmamıştır. Kaddafi ile birlikte devletin bütün yönetim organizasyonunun çökmesi ile beraber ordu ve polis teşkilatlarında yaşanan problemler nedeniyle kentlerde güvenlik sorunları devam etmiştir. İsyanda rol oynayan çok sayıdaki muhalif gruplar bu durumdan faydalanmış ve hükümette rol alabilmek için bu güvenlik zafiyetini kullanmışlardır. Geçici hükümet, kontrol edilemeyen muhalif gruplardan silah bırakmalarını istemiş ancak olaylar sırasında aşırı sayıda ve modern niteliklerle silahlanan gruplar bu güçlerinden vazgeçmeyi kabul etmemişlerdir. Bu sorunun dışında ülkede radikal selefi grupların güçlenerek eylemler yapmaları da Ulusal Geçiş Hükümetinin seçime kadar olan dönemi iyi geçirememesine neden olmuştur. Yapılan seçimlerin ardından Ulusal Geçiş Konseyi, Milli Genel Kongre olarak düzenlenmiş, seçimlerde Mahmud Cibril liderliğindeki Ulusal Güçler İttifakı 80 sandalyeden 39'unu, Müslüman Kardeşlere ile yakınlığıyla bilinen Adalet ve İnşa Partisi 17 sandalyeyi alarak ön plana çıkmışlardır. Cumhurbaşkanlığına Kaddafi karşıtlığıyla bilinen Muhammed Yusuf Magariyef getirilmiştir. Seçim sonrası Milli Genel Kongre'de İslami gruplar büyük güç kazanmışlardır. 14 Kasım 2014 yılında Zeydan'ın Başbakanlığı döneminde, tartışmalı konulardan biri olan, devlet kurumlarının idaresinin İslam Hukukuna uygun şekilde olmasını sağlayan yasanın kabulünün ardından siyasal islamcılarının desteklediği Nuri Ebu Suheyman'ın Meclis Başkanı olması için uygulanan baskı neticesinde Magariyef istifa etmek zorunda kalmıştır. Otoritenin olmayışı ve ülke içerisindeki güvensizlik durumlarından yararlanan Bingazi'deki radikal selefi gruplardan Ensar üş-Şeria ve İŞİD gibi terör örgütleri faaliyetlerini arttırmış, güvenlik güçleri ile

çatışmalar başlamıştır. Ülkede ve Milli Genel Kongre içinde kargaşa ortamı yaşanırken, Libya'nın geleceğini etkileyecek bir olay yaşanmış ve emekli Tümgeneral Halife Hafter, 4 Şubat 2014'te el-Arabiya kanalını kullanarak Milli Genel Kongre'ye gerek olmadığını ve Libya Askeri Geçiş Konseyi'nin yönetimi ele geçireceğini ilan etmiştir. Hafter, radikal İslamcı karşıtı kişiliği ve terörle mücadele konusunda ülkedeki sorunları çözmek açısından güç odaklı bir imaj çizerek, politikasını ülkeyi kaos ortamından ve yaşanan siyasi istikrarsızlıktan koruyacağı üzerine kurmuştur. Hafter, darbenin ardından 16 Mayıs 2014'te radikal İslami terör bağlantılı silahlı gruplara Onur Operasyonu adı altında bir saldırı başlatmıştır. Askeri eylemleri, ilk olarak radikal İslamcıların merkezi Bingazi çevresindeki doğu Libya ile sınırlıydı (fanack.com, 2014). Kaddafi'nin emekli generallerinden biri olan Halife Hafter, Amerika'da yaşamış biri olarak Batı ile iyi ilişkileri sayesinde ülkede bulunan petrol rezervleriyle ilgilenen Amerika ve Avrupa ülkelerinin desteğini almakta zorluk çekmemiştir. Hafter, Bingazi çatışmalarının ardından Trablus'taki meclis binasını hedef almış ve parlamentoyu kontrolü altına alarak Milli Genel Kongre'yi tanımadığını söyleyerek kendi yönetimi altında oluşturacağı Temsilciler Meclisini kurmayı amaç edinmiştir (Eriksson, 2015: 34-35). Temsilciler Meclisi göreve geldikten sonra Hafter'i desteklemiş ve ona yönelik tartışmaları ortadan kaldırma yönünde uğraş vermişlerdir. Libya'daki parlamentonun rakip olan iki grup arasında bölünmüş bir yapıda olduğunu ve iki parlamentonun da farklı dış aktörlerden destek aldığı ortadadır. Bir yanda Milli Genel Kongre'nin atadığı Başbakan El-Hasi'nin yönettiği Trablus hükümeti, diğer tarafta ise Temsilciler Meclisi'nin atadığı Başbakan Abdullah Et-Timi'nin yönettiği Tobruk hükümeti ortaya çıkmıştır. Anayasa Mahkemesi, Trablus hükümetini desteklemiş ancak, Tobruk hükümeti uluslararası toplumun desteğini almıştır (Eriksson, 2015: 35-36). Ülkedeki terör olayları büyümüş ve terör gruplarının etki alanları genişleyince komşu ülkelere de terör sorununun sıçramasına neden olmuştur. Ülkedeki kargaşa, iç savaş, göç ve terör sorunu daha da arttırınca Batılı ülkeler, Birleşmiş Milletleri kullanarak Libya'ya barış getirme çabasına girişmişlerdir. Ekim 2014'te başlayan barış müzakerelerinde, ilk görüşmede Birleşmiş Milletler tarafından, Tobruk merkezli Temsilciler Meclisini "Libya'nın meşru temsilcisi kabul edilmesi" önemli bir olay olarak tarihe geçmiştir. Fakat Libya'da bulunan yüksek mahkemenin Trablus hükümetinin "Libya'nın meşru temsilcisi" yönündeki kararı ve ardından Trablus hükümetine bağlı Misrata milislerinin Trablus hava limanını ele geçirmesi ile şartlar değişmiş, Ocak 2015'te yapılan Cenevre görüşmelerinde Libya'nın resmi temsilcisi Milli Genel Kongre olmuştur. Oluşturulan taslak üzerinde yaşanan uzun görüşmelerin ve tartışmaların ardından, Kaddafi dönemi öncesi Libya anayasasına geri dönüş konusu üzerinde durulmuş ve Ulusal Mutabakat Hükümeti kurularak iki yıl içinde yeni seçimin yapılması tartışılmıştır. 17 Aralık 2015'te Fas'ta "Libya Siyasi Anlaşması" gereğince Ulusal Mutabakat Hükümeti ve Başkanlık Konseyi kurulmuştur. 19 Ocak 2016'da Fayed El-Sarraj başkanlığında kurulan Ulusal Mutabakat Hükümeti, hem ülke genelinde destek alamamış hem de Sarraj ile Hafter arasında yaşanan sorunlar ülkeyi çıkmaza sürüklemiştir. 2015 yılında barış müzakereleri başladığından beri ülkede terör eylemleri artmış ve çok sayıda vatandaş hayatını kaybetmiştir. 2015 yılında Kaddafi'nin memleketi Sirte'de IŞİD tamamen kontrolü ele geçirmiş, 2016 yılı Nisan ayında Ulusal Mutabakat Hükümeti Sirte'ye "Yıkılmaz Duvar Operasyonu" ile müdahalede bulunmuş, Hafter ise doğu bölgesindeki terör örgütleri üzerine harekât düzenlemiştir. Harekâtların sonucunda Aralık 2016'da Sarraj hükümeti, Sirte'nin IŞİD'den arındırıldığını duyurmuştur. 2015 yılından beri çatışmaların artması nedeniyle Libya'daki durumun kendi ülkelerinde yaşanmasından korkan bölgedeki halkın bir kısmı, Avrupa göç etmeye başlamıştır. Avrupalı devletler, mülteci akınlarının Avrupa'nın kuzeyine doğru yayılmaya

başlamasıyla Libya'da yaşanan soruna yönelik askeri müdahalelerin dışında barışı sağlamaya yönelik girişimlere ağırlık vermiştir. Nisan 2019'da Hafter komutasındaki Libya Ulusal Ordusu, Trablus'a yönelmiş ve Ulusal Mutabakat Hükümeti güçleri ile yaşanan çatışmalarda yüzlerce sivil ölmüş yüzbinlerce sivil göç etmiştir. Olayların ardından Sarraj, çözüm bulunması yolunda umudunu kaybettiğini belirtmiştir. 8 Ocak 2020'de Türkiye ve Rusya ortak açıklamayla ateşkes çağrısına yapmış ancak ateşkes metnini Sarraj imzalamış, Hafter imzalamadan Rusya'dan ayrılmıştır. 19 Ocak 2020'de Berlin'de yapılan görüşmelerin ardından 55 maddelik Berlin sonuç bildirgesi kararları alınsa da somut söylemlerde bulunulmaması ve uluslararası aktörlerin görüş ayrılıklarını sürdürmeleri gibi konular bildirinin tamamen başarılı olmasının önünde engeller olarak görülmüştür (BBC News, 2020). 2014'te Onur Operasyonu adı altında 6 yıl içerisinde ülkenin yüzde 90'ını kontrolüne alan General Hafter önderliğindeki Libya Ulusal Ordusu, 18 Mayıs'ta stratejik Vatiyye Hava Üssü'nü Birleşmiş Milletler tarafından tanınan Türkiye'nin de desteklediği Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne kaybederek ağır yenilgi almıştır. 21 Ağustos'ta ilan edilen ateşkese göre Sirte ve Jufra kentlerinin silahsızlandırılması, petrol üretiminin yeniden başlatılması, seçimin 2021'de yapılması ve yabancı güçlerin ülkeden ayrılması kabul edilmiştir. Ateşkes anlaşmasının ardından 24 Aralık 2021'de parlamento ve başkanlık seçimlerinin yapılması üzerinde anlaşılmıştır Libya ile 1 Şubat 2021'de yapılan oylama sonucunda 24 Aralık 2021'e kadar ülkeyi yönetecek geçiş rejiminde, Başkanlık Konseyi üyeleri, Yunus el-Menfi, Abdülhamid Dibeybe, Musa el-Koni ve Abdullah Hüseyin el Lafı olarak belirlenmiştir (BBC News, 2020).

ARAP BAHARI SÜRECİNDE KÜRESEL VE BÖLGESEL GÜÇLERİN LİBYA POLİTİKALARI

Küresel Güçlerin Libya Politikaları

Amerika Birleşik Devletleri'nin Libya Politikası

Libya'da 1969'da gerçekleşen darbe sonrası Kaddafi'nin ülkenin kontrolünü ele geçirmesiyle beraber Libya-Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ilişkileri sorunlu bir şekilde ilerlemiş, Kaddafi'nin bölgede Sovyetler Birliği ile olan sıkı ilişkileri, ABD ile ilişkilerin kötü etkilemiş, ve ABD'nin Libya'ya yönelik çok sayıda boykot uygulamasına neden olmuştur. 1986 yılında Berlin'de gerçekleşen terör saldırısında ABD askerlerinin öldürülmesi sorunlu ilişkilerinin zirve noktası olmuş, bu olay karşısında ABD, Trablus ve Bingazi şehirlerine bombalı saldırılar düzenleyerek karşılık vermiştir. İlişkilerin tamamen kopmasını sağlayan gelişme, 1988 yılında gerçekleşen 103 nolu Pan-Am uçağının Lockerbie semalarından geçerken terör eylemi sonucu bombalanmasıyla yolcuların hayatlarını kaybetmesi olmuştur. Bu olayın ardından 2003 yılında Kaddafi'nin, Lockerbie faciasının sorumlularını teslim etmesi ve kitle imha silahları konusunda denetim garantilerinin verilmesiyle, ABD-Libya ilişkileri bu konudaki krizi çözmüştür (Jentleson & Whytock, 2006: 47).

2011'de Libya'da başlayan olaylara karşı Obama yönetimi, ilk olarak Amerikan vatandaşlarının ülkeden tahliye edilmesi konusunda ilgilenmiştir. İnsan hakları ihlalleri konusunda kınayıcı açıklamalarının ardından ilk etkili bildirimini 26 Şubat'ta Kaddafi'nin görevini bırakmasına yönelik olarak gerçekleştirmiştir. Yine Şubat 2011'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1973 sayılı kararı ile uçuşa yasak bölge ilanı ve acil ateşkes kararı almıştır. 19 Mart'ta Fransız uçakları Libya kuvvetlerini bombalamış ve 31 Mart'a kadar süren bu operasyon, sonrasında NATO'ya devredilmiştir. NATO

operasyonları Kaddafi'nin ölümüyle sonuçlanmış ve sonrasında ülke çok parçalı ve iç savaş yaşanan bir duruma gelmiştir. Libya'nın yeniden inşa edilmesi sürecinde ABD yardımlarda bulunurken, Eylül 2012'de Bingazi şehrinde ABD'nin Libya Büyükelçiliği'ne yapılan terör eylemi sonucunda Büyükelçi ve üç çalışanın hayatının kaybetmesiyle politikalarını tekrardan gözden geçirme yoluna gitmiştir. Ancak Libya'dan tamamen uzaklaşmayı tercih etmeyerek 2011 yılında Carter Ham'ı AFRICOM'un liderliğine atamış, bununla birlikte Birleşmiş Milletler Libya Özel Temsilciliği tarafından gerçekleştirilen uzlaşma ve barış görüşmelerine destek vermiştir. Uyguladığı "bekle ve gör politikası" bağlamında gelişmeleri uzaktan takip etmiş bu doğrultuda Libya'daki politikasını, IŞİD ve Mağrip El-Kaidesi ile gerçekleştirdiği mücadeleleriyle sınırlandırmıştır. ABD'nin Libya'da bıraktığı boşluğu fırsat bilen Rusya, iç savaşta yerel aktör Halife Hafter'e verdiği destekle etkili olma çabasına girmiştir. Rusya'nın bu politikası ve özellikle 2019 yılının Eylül ayında gerçekleşen Libya'daki taraflar arasında uzlaşma girişimiyle beraber, ABD'nin Libya politikasını tekrar değerlendirmesine neden olmuştur (Yaşar, 2019). Trump hükümeti Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne destek vererek Rusya'ya karşı siyaset izlemiş, bu doğrultuda 2019 yılı Nisan ayında, ABD ile Ulusal Mutabakat Hükümeti arasında terörle mücadelede ortaklık ve güvenlik anlaşmaları imzalanmıştır.

Rusya'nın Libya Politikası

1969 yılında yapılan darbe sonrası Kaddafi'nin yönetime gelmesi ile başlayan Sovyetler Birliği-Libya ilişkileri SSCB'nin yıkılmasına kadar devam etmiş, bu süreçte Libyalı öğrenciler SSCB'ye ait okullarda eğitim görmüştür. SSCB, Libya'da yeraltı enerji kaynaklarına yatırım, boru hatları, sanayi tesisleri ve elektrik santralleri yaptırmıştır. SSCB, Libya'da eğitimler vermiş, Libya ordusuna teçhizat sağlamış, silahların bakım ve onarımları işlemlerini yapmıştır. Putin, 2008 yılında Libya'yı ziyaretinde ülkenin Rusya'ya olan belirli bir miktar borcunu silmiş ve karşılık olarak Rus şirketlerinin ülkede gerçekleşen projelerde daha çok yer almasını sağlamıştır (Kerimoğlu, 2017). Arap Baharının Libya'da başlamasının ardından Rusya NATO müdahalesi için yapılan oylamada çekimser kalmayı tercih etmiş ayrıca insani müdahale ile yapılacak olan rejim değişikliğine fırsat tanımak istememiştir. Bu nedenle Rusya, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 1973 sayılı kararı için yapılan oylamada çekimser kalmış ancak o dönem Rusya devlet başkanı olan Medvedev'in veto kararında bulunmaması, dönemin Başbakanı Putin'in eleştirilerine maruz kalmış ve yapılacak müdahaleyi haçlı seferlerine benzeten Putin iç politikada büyük bir destek kazanmıştır. NATO müdahalesi ile birlikte başlayan süreçte Kaddafi'nin öldürülmesi sonrası Rusya, rejim değişikliği yüzünden ülkede sahip olduğu çıkarları kaybedince politikasını gözden geçirmiştir. 2014 yılı ve sonrasında ülke içinde yaşanan istikrarsızlık ve iç savaş durumunu kendi lehine kullanan Rusya, bölgede bulunan yerel aktörler üzerinden etkisini sürdürmektedir. Rusya, Ulusal Mutabakat Hükümeti Başbakanı Fayiz El-Sarraj'a karşı bir güç mücadelesi veren General Halife Hafter'i desteklemektedir. Ayrıca Sarraj ve Hafter cephelerinin arabuluculuğunu yaparak dünyaya çözümün Rusya'nın içerisinde olmadığı bir plan dahilinde mümkün olamayacağını belirtmektedir. Hafter ile yaptığı iş birliği ile birlikte Rusya, ülkede kaybettiği ekonomik ve ticari ayrıcalıklara tekrar hâkim olmayı ve ülkeyi etkisi altına almayı amaçlamaktadır (Orhan, 2018: 11-12). Rusya, Libya konusuna jeopolitik ve jeostratejik gerekçelerle de önem vermekte ve Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan ile ilişkilerini geliştirerek bu ülkeleri Amerika Birleşik Devletleri etkisinden uzaklaştırma politikası izlemektedir (Yaşar, 2019).

Bölgesel Güçlerin Libya Politikaları

Mısır'ın Libya Politikası

Arap Baharı sonrası Libya'da yaşanan iç savaş ve kargaşa, Libya ile 1150 kilometre sınırı bulunan Mısır'ın güvenliğini tehdit etmektedir. Sınırın uzunluğunun çok fazla olması sebebiyle Mısır, sınır hattında yaşanan güvenlik sorununa yönelik mayınlı alanlar oluşturma ve askeri devriye görevi gerçekleştirme gibi çözümler bulmaya çalışsa da bölgenin terör örgütleri ve kaçakçıların etkisi altına girmesine engel olamamıştır. Mısır'ı düşündüren diğer bir konu ekonomik gerekçelerdir. Arap Baharı öncesi Libya'da 1,5 milyona yakın Mısırlının çalıştığı bilinmekte ve bu kişiler Mısır'a yüksek miktarda döviz katkısı sağlamıştır. Ancak olayların başlaması ise Mısırlıların, Libya'yı terk etmek zorunda kalması, Mısır ekonomisini de kötü bir şekilde etkilemiştir. Libya, uzun süredir Mısır'ın önemli ticaret ortağı olduğu için yaşanan olaylar sonrası iki ülke arasındaki ihracatta da büyük düşüşler yaşanmıştır. Son olarak Mısır'ın başka bir önemli kaygısı ideolojik sebeplerdir. Mısır, Libya'daki Müslüman Kardeşlerin etkisini kırmak amacıyla Tobruk hükümetini ve General Hafter'i desteklemekte, ayrıca terörle mücadele argümanını da kullanarak Libya'da yaşanan krizden faydalanıp bölgede söz sahibi olan güçlü aktör olmayı amaçlamaktadır (Demir, 2020: 86).

Suudi Arabistan'ın Libya Politikası

General Hafter'in Libya'da sahip olduğu etki ve gücün elde etmesinde önemli rol oynayan bölgesel aktörlerin başında gelen Suudi Arabistan, bölgede tek adam rejimine dayalı yönetimi savunan geleneksel rejimleri temsil etmektedir. Ayrıca, Doğu Akdeniz yer altı kaynaklarını etkin şekilde kullanabilen ve stratejik konumu sayesinde kendisine avantaj sağlayabilecek meşru bir hükümetin varlığı Suudi Arabistan'ın çıkarlarını tehlikeye sokacağına inanmaktadır. Bu nedenle doğal kaynakları konusunda zarar görmüş bir Libya kendi çıkarlarına uygun olacağından General Hafter'i desteklemektedir. Suudi Arabistan; Mısır, Fransa ve Rusya ve Birleşik Arap Emirlikleri ile beraber hareket etmektedir. Suudi Arabistan, Hafter'e verdiği desteği 2019 yılına kadar örtülü olarak sürdürürken, 2019 yılının başlarından itibaren Libya konusunda daha aktif bir siyaset izlemeye başlamıştır. Suudi Arabistan, Hafter'e olan desteğini bölgede bulunan ve Şeyh Rabi el-Mehdalli'ye sıkı bir şekilde bağlı olan milis güçlere sahip Medahileler üzerinden yapmaktadır. Ayrıca Türkiye ve Katar'ın, Birleşmiş Milletler tarafından meşru kabul edilen Ulusal Mutabakat Hükümetine verdiği desteğe tepki göstermiş, hatta bu konuda Arap Birliği'ni kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirerek Türkiye'nin kınanmasını sağlamıştır (Demir, 2020: 88).

Birleşik Arap Emirlikleri'nin Libya Politikası

Birleşik Arap Emirlikleri, Arap Baharının ortaya çıkışı sonrası bölgeye yönelik siyasetini askeri güç unsurlarını da içerecek şekilde "aktif bir dış politika" ile şekillendirmiş ve beraber hareket ettiği ülkelerin başında olan Suudi Arabistan ile birlikte bölgede bulunan müttefiki Hafter'e ekonomik ve askeri destekte bulunmuştur. Birleşik Arap Emirlikleri'nin bölgeye yönelik dış politikası açısından en önemli unsurlardan birisi Hafter'in, Libya'daki siyasal islamcı çizgide yer alan Müslüman Kardeşler ve ideolojisi ile olan mücadelesidir. Birleşik Arap Emirlikleri, General Hafter ve güçlerine askeri,

siyasi, diplomatik ve mali açılardan da destek sağlamıştır. Birleşik Arap Emirlikleri, General Hafter'e olan desteğini Amerika Birleşik Devletleri üretimi askeri silahlar ile Çin üretimi "insansız hava araçları" sağlayarak göstermiştir. 2019 Nisan ayında Birleşik Arap Emirliklerinin de verdiği destekle Hafter, Trablus'a büyük bir saldırı düzenlemiş ancak bu konuda başarı sağlayamamıştır (Kurt, 2020). Son olarak Birleşik Arap Emirlikleri'nin maddi ve askeri destek içeren bu politikası diğer emirliklerin tepkisini çekmeye başlamıştır. Özellikle Dubai emiri Şeyh Muhammed bin Raşid Al Maktum, dış politikanın tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini ve harcanan yüz milyonlarca doların karşılığının bulunmadığını belirtmiştir (Aydemir, 2020).

Türkiye'nin Libya Politikası

Libya'da olayların başlamasının ardından Türkiye'nin öncelikli hedefi ekonomik yatırımlarının güvenliği ve ülkede bulunan vatandaşlarının tahliyesi olmuştur. Ülkede çıkan iç savaşın ardından Türkiye, barışçıl amaçlı diyalogların sağlanması ve ülkede demokratik ortamın oluşması adına adımlar atmış, ayrıca Birleşmiş Milletler öncülüğünde gerçekleşen askeri müdahalelere de katılmamayı tercih etmiştir. Ancak bir süre sonra Kaddafi'nin içerisinde olduğu bir planda istediği ortamın sağlanamayacağını gördükten sonra muhalifleri desteklemeye karar vermiş ve Trablus'u muhaliflerin kontrol altına almasının ardından ilk büyükelçilik açan ülkelere biri olarak tarihe geçmiştir (Akıncı, 2015). Türkiye, 2015 yılında Birleşmiş Milletler önderliğinde gerçekleştirilen barış görüşmelerinde Sarraj liderliğindeki Ulusal Mutabakat Hükümetine destekte bulununca bu durum Hafter ve destekçileri tarafından tepki çekmiş ayrıca Sarraj hükümetine askeri mühimmat ve silah desteği vermesi sebebiyle Hafter'in Trablus'u ele geçirme planlarını engelleince süreç 2019'da Libya'da altı Türk vatandaşının bir süreliğine alıkonulmasına kadar uzamıştır (Demir, 2020). Türkiye açısından bir diğer önemli konu ise Doğu Akdeniz'de gerçekleştirdiği enerji faaliyetleri ve ülkenin bu alandaki çıkarları konusudur. Türkiye'nin bu konuda elini güçlendirmesi ve sözü geçen bir ülke olmaya devam etmesi konusundaki çıkarları için Sarraj'ın iktidarda kalması gerektiğini savunmuştur. Hafter'in 2020'de Trablus'a yönelik saldırılarında Ulusal Mutabakat Hükümetine destek olan Türkiye, sonraki süreçte ateşkesin sağlanmasını kabul etmiştir. Türkiye'nin özellikle Libya ile imzaladığı Münhasır Ekonomik Bölge Antlaşması, Akdeniz'deki dengeleri Türkiye lehine değiştirmiştir. Libya'da Başbakan Sarraj görevi bırakmış ve yeni yönetim iktidara gelmiştir. Bütün bunların ışığında Türkiye, Libya'daki yeni yönetimin bu antlaşmaların arkasında durmasını beklemektedir (Demir, 2020).

AB Ülkelerinin Libya Politikası

Fransa, Kaddafi'ye karşı uygulanan yaptırımlar konusunda önde gelen ülkelere biri olurken Ulusal geçiş Hükümeti'ni tanıyan ilk ülke olmuştur. 17 Mart tarihli 1973 sayılı Libya müdahalesinin öncülüğünü yapan karar ile Fransa, İngiltere ve ABD ile yakın stratejiler yürütmüş ve Kaddafi'nin devrilmesinde bu ülkelerle ortak hareket etmiştir. Paris'te gerçekleştirilen Libya Zirvesinin ardından Kaddafi rejimine yönelik askeri müdahalelerde bulunmuştur. İç savaş sürecinde önce Hollande iktidarında gizli bir şekilde sonra ise Macron iktidarında açık bir şekilde Libya'da Hafter'e destek verilmiştir (Faytre, 2020: 3). Ayrıca Fransa'nın ülkede olan çıkarlarından da bahsetmek gerekmektedir. Afrika'nın önde gelen petrol ve doğalgaz ülkelerinden biri olan Libya 2010 yılında Fransa'nın üçüncü tedarikçisi konumundayken, 2016 yılında 13. tedarikçisi

konumuna gerilemiştir. Özellikle petrol açısından zengin bölgelerin Hafter kontrolünde olması sebebiyle Fransa'nın desteği daha çok anlam kazanmaktadır (Faytre, 2020: 3).

İtalya, coğrafi ve tarihi yakınlığı sebebiyle Libya'da yaşanan gelişmeleri en yakından takip eden Avrupalı devletlerin başında gelmektedir. Ülkede özellikle enerji sektörü açısından çıkarları bulunan İtalya ayrıca Avrupa'ya gerçekleştirilen mülteci akımında önemli bir stratejik nokta olması sebebiyle de bu durumu kontrol altına almak ve mülteci sorununu çözmek açısından Ulusal Mutabakat Hükümetine destek verdiği belirtilmektedir (Libya'daki en önemli siyasi aktörler hangi ülkeler ve kim, ne istiyor?, 2020). Ayrıca Libya konusunda İtalya, Fransa'yı rakip olarak görmektedir. Ülkede gerçekleşen düzensizliğin ve göç sorunlarının devam etmesinin Fransa'nın Hafter'e olan desteğine bağlayan İtalya, ayrıca Libya'da Hafter'in elinde bulunan petrol bölgelerinde Fransız petrol şirketlerinin söz sahibi olmasını kendi çıkarlarını aykırı görmektedir (Güngörmez, 2020: 2).

SONUÇ

17 Aralık 2010'da Tunus'ta seyyar satıcılık yapan Muhammet Buazizi'nin tezgâhının zabıta tarafından kaldırılması sonucunda intihar etmesiyle başlayan ve kısa süre içerisinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine yayılan bir toplumsal protesto ve isyan hareketleri ile Arap Baharı süreci başlamıştır. Arap coğrafyasında meydana gelen bu halk ayaklanmaları; Arap coğrafyasındaki ülkelerdeki halkın refah seviyesinin düşük olması, gelir dağılımı adaletsizliği, yolsuzluklar, işsizliğin büyük oranda artması gibi sebeplerle yoksullaşan bölge halklarının yıllardan beri süregelen otoriter, baskıcı yönetimlere karşı siyasal, sosyal ve ekonomik olarak tepkilerinin dışa vurumu olarak gerçekleşmiştir. İnternet ve diğer teknolojik araçların bilgi paylaşımında kullanımının artması verilen mücadelede önemli araçlar olmuştur. Arap Baharı sürecinde Tunus'ta Zeynel Abidin Bin Ali, halk baskısı ve Tunus ordusunun zorlamasıyla, 14 Ocak 2011 tarihinde ülkeden ayrılıp Suudi Arabistan'a sığınmıştır. Mısır'da Mübarek, protestolara karşılık güvenlik tedbirlerini kullanarak sorunları çözmek isteyince şiddetli çatışmalar yaşanmış, ordunun Mısır halkına karşı güç kullanmaması ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de bu yönde destek vermesine Mübarek rejimi fazla karşı koyamamış ve 11 Şubat tarihinde istifa etmiştir. Kuzey ve Güney Yemen'in birleşmesinin ardından sorunlarını tam olarak çözemeyen Yemen'de, Tunus ve Mısır'da yaşanan olayların etkisi kısa sürede hissedilmiş, ülke çapında gerçekleştirilen kalabalık halk eylemlerinin ardından, Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih istifa etmiştir. Süreci en sert yaşayan ülkelerden Suriye'de, ülkenin her yerinde halk yönetime karşı protestolar düzenlemiş Esad rejiminin bu protestolara sert karşılık vermesi ile ülkede iç savaş başlamıştır. İç savaş sonrası milyonlarca Suriyeli sığınmacı veya mülteci olarak başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Arap Baharı olayları Suudi Arabistan, Fas, Ürdün, Irak, İran, Kuveyt, Sudan, Moritanya, Umman, Cezayir ve Lübnan'da görülmüştür.

Arap Baharı, halkların demokratikleşme ve özgürlük taleplerini dile getirirse de, bir başka açıdan "küresel ve bölgesel güçlerin" de sürece müdahil olduğu bir uluslararası mesele haline gelmiştir. Arap Baharının etkilerinin derinden hissedildiği ülkelerin başında gelen Libya'da, Kaddafi'nin devrilmesiyle beraber ortaya çıkan süreç, yerel, bölgesel ve küresel güçlerinde etkisi ile bir iç savaşa dönüşmüştür. Uluslararası güçlerin, ülkedeki çatışma ortamına müdahil olmaları, Kaddafi ile birlikte devlet yönetiminin çökmesi, küresel terörizmin bölgede eylemlerini arttırması ve bu eylemlere bağlı gelişen göç sorunu Libya'daki durumu ağırlaştırmıştır. Libya'da 2014 sonrasında Trablus

merkezli, Ulusal Mutabakat Hükümeti ortaya çıkmış buna karşılık ülkesin doğusunda Tobruk Merkezli General Halife Hafter'in liderlik ettiği Libya Ulusal Ordusu yer almıştır. Libya'nın güneyinde ise yerel aşiretler ve El-Kaide/İŞİD unsurlarının varlığı bilinmektedir. Libya'daki durum, sadece bir iç savaş olarak kalmamış, bölgesel ve küresel güçlerin de dahil olduğu bir anlamda "uluslararasılaşan bir iç savaş" halini almıştır. Trablus merkezli Ulusal Mutabakat Hükümeti, destek aldığı yerel güçlerin yanında BM tarafından tanınması, Türkiye, Katar gibi ülkelerin açık desteğini sağlamıştır. Diğer taraftan Hafter'e ise Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri, Fransa'nın açık destek verdiği görülmektedir. ABD ve Rusya'nın tutumları ile sürece göre şekillenmiştir. Rusya iki tarafla da temas kurmuş ancak 2019 sonrası Hafter'i özellikle askeri ve siyasi anlamda destekleyen adımlar atmıştır. Buna karşılık ABD önce Hafter ile temas kurmuş, ancak Rusya'nın Hafter'i desteklemesi ve temas kurması sonrası Ulusal Mutabakat Hükümeti ile de temas kurma yoluna girmiştir. Libya'da, Hafter'in, Trablus Saldırısı sonrası ve sonrasında Ulusal Mutabakat Hükümetinin karşı saldırısı ile ateşkes sürecine girilmiş, Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin Başbakanı bir süre sonra istifa etmiş ve geçiş rejimi için seçim yapılmıştır. Bir başka ifadeyle Libya'daki yerel güçlerin çatışması (Ulusal Mutabakat Hükümet Hükümeti, Hafter Güçleri, Aşiretler ve Terör Örgütleri), bölgesel güçlerin (Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri, Fransa, Türkiye, İtalya) ideolojik, reel-politik, sosyo-ekonomik ve askeri ile çıkarları ile küresel güçlerin (ABD ve Rusya'nın) reel-politik, askeri ve ekonomik çıkarları arasında bir orta yol, denge bulunmaya çalışılmıştır. Libya'daki iç savaşı, bu açıdan bakıldığında, başta da vurgulandığı üzere yerel, bölgesel ve küresel güçlerin dahil olduğu "uluslararasılaşan iç savaş" olarak görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ajami,F.(2012). The Arab Spring At One: A Year Of Living Dangerously. *Foreign Affairs*, 56-65.
- Akbaş,Z.(2012). Ortadoğu'da Değişim Süreci Ve Türk Dış Politikası. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 51-73.
- Akıncı,B.A.(2015,05 14). Türkiye'nin Libya İle İnışli-Çıkışlı İlişkisi. 03 22, 2021 tarihinde Uluslararası Politika Akademisi: <http://politikaakademisi.org/2015/05/14/turkiyenin-libya-ile-inisli-cikisli-iliskisi/> adresinden alındı
- Aydemir, M. (2020, 05 20). *Hafter'i Silahlandırmak İçin Servet Harcayan Birleşik Arap Emirlikleri Libya'da İstedigini Elde Edemedi*. 03 22, 2021 tarihinde Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hafter-i-silahlandirmak-icin-servet-harcayan-birlesik-arap-emirlikleri-libya-da-istedigini-elde-edemedi-/1847494> adresinden alındı

- Aznar, J. M. (2006). *Counterterrorism Strategies: Successes And Failures Of Six Nations*. Potomac Books.
- Batır, O., & Özşahin, C. (2019). *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu: Bölgesel Dönüşüm ve Reaksiyonlar*. İstanbul: Hiperyayın
- Buzkıran, D., & Kutbay, H. (2013). Arap Baharının Türkiye'ye Olan Ekonomik Ve Sosyal Etkileri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*.
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Dede, A. y. (2011). The Arab Uprisings: Debating the “Turkish Model”. *Insight Turkey*, 23-32.
- Demir, M. (2020). *Libya'da 2011 Sonrası Siyasal Süreçlerde Dış Aktörlerin Rolü*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Ankara, Türkiye: Ankara Üniversitesi.
- Eriksson, M. (2015). A Fratricidal Libya and its Second Civil War:Harvesting Decades of Qaddafi 's 'Divide and Rule '. Stockholm: Swedish Defence Research Agency.
- Faytre, L. (2020). Fransa'nın Libya Politikası. *SETA*, 3.
- Goldschmidts, A., & Davidson, L. (2011). *Kısa Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Doruk Yayınları
- Güngörmez, O. (2020). *İtalya'nın Libya Politikası*. *SETA*, 2.
- Hinnebusch, R. (2015). *The International Politics Of The Middle East*. Manchester: Manchester University Press.
- Jentleson, B. W., & Whytock, C. A. (2006). *Who “Won” Libya?: The Force-Diplomacy Debate and Its Implications for Theory and Policy*. *International Security*, 4
- Kerimoğlu, Y. (2017, 04 08). Rusya'nın Libya Politikası ve Askerî Müdahale İhtimali. 01 03, 2021 tarihinde İnsamer: https://insamer.com/tr/rusyanin-libya-politikasi-ve-asker-mudahale-ihhtimali_645.html adresinden alındı
- Kurt, V. (2020). *27 Kasım Anlaşmasından Berlin Konferansı'na Libya'da Yeni Denklem*. Seta | Siyaset, Ekonomi Ve Toplum Araştırmaları Vakfı.
- Lewis, B. (2005). *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. Ankara: Arkadaş Yayınevi
- Libya Divided*. (2014, 09 27). 12 18, 2020 tarihinde fanack.com: <https://fanack.com/libya/history-past-to-present/libya-divided/> adresinden alındı
- Libya'da Geçiş Yönetimi Belirlendi: Başkanlık Konseyi'nde Kimler Var?* (2021, 02 05). 03 22, 2021 tarihinde BBC News Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55947259> adresinden alındı

- Libya'da Kalıcı Ateşkes Önündeki Zorluklar Neler?* (2020, 01 22). 12 18, 2020 tarihinde BBC.com: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51201669> adresinden alındı
- Libya'daki En Önemli Siyasi Aktörler Hangi Ülkeler Ve Kim Ne İstiyor?* (2020, 01 02). 03 22, 2021 tarihinde BBC News Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50976809> adresinden alındı
- Mansfield, P. (2011). *Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Orhan, D. D. (2018). Rusya Dış Politikasında Orta Doğu: Arap Baharı Sonrası Tehditler ve Fırsatlar. *Avrasya Etüdüleri*, 53(1), 87-116.
- Sağlam, Z. (2014). Güç Kavramı ve Ortadoğu'da Değişen Dengeler Üzerinden Güç Okuması. *İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İHH)*, 2.
- Saidakhmedova, Gulnora, (2019) *Arap Krizi Çerçevesinde Libya İç Savaşı*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası Politik Ekonomi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Schiller, J. (2009). *Internet View Of The Arabic World*. CreateSpace.
- Szajkowski, B. (2011). Social Media Tools And The Arab Revolts. *Alternative Politics*, 420-432.
- Yaşar, N. T. (2019, 11 29). *Rusya'nın Libya'da Artan Nüfuzu ABD Politikasını Değişime Zorluyor*. 01 03, 2021 tarihinde Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusyanin-libyada-artan-nufuzu-abd-politikasini-degisime-zorluyor/1659085> adresinden alındı
- Yılmaz, M. E. (2011). Arap İsyanları Ve Arap Ortadoğusu'nun Siyasal Dönüşümü. *Akademik Ortadoğu*, 63-75